

Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről

1. A *felszíni szerkezet* kifejezést A. K. ZSOLKOVSKIJ és I. A. MELCSUK szemantikai elmélete (А.К. Жолковский — И. А. Мельчук, О семантическом синтезе. В кн-е: Проблемы кибернетики. Вып. 19. Москва, 1967. 177—238. Magyar fordítása: Szemantikai szintézis. In: Dokumentáció és nyelvészet. Az értelmi összefüggések formalizálása. Szemelvénygyűjtemény. Szerk. VARGA DÉNES. OMK-DOK, Bp., 1969.) nyomán használom. A szerzőpáros e művében kifejti, hogy a nyelvnek van úgynevezett mély szerkezete, és van felszíni szerkezete. A lexikai függvények körébe tartozó szemantikai paraméterek esetében a mély szerkezetben jelenik meg például a 'kezdet', a 'befejezés', a 'nagyon' fogalma. A különböző természetes nyelvek ezeket a közös, „általánosan emberi” jelentés-szegmentumokat változatos formában jelölhetik. Ezek a formációk az egyes nyelvek felszíni szerkezetéhez tartoznak. A mély szerkezet tehát tulajdonképpen összeköti a különböző nyelveket, hiszen ha tudom, hogy például valaminek a kezdetét vagy a végét akarom olyan kommunikációs partner tudomására hozni, akivel nem tudok mindkettőnk által ismert természetes nyelven beszédkapcsolatot létesíteni, de lenne a kezdetnek vagy a befejezésnek általánosan ismert egyezményes kódja, akkor természetes nyelv nélkül is lehetőségünk lenne elemi szintű kommunikációra. A nyelv mély szerkezete viszonylag kis számú kóddal leírható, míg a felszíni szerkezetben milliós nagyságrendű jel használatát valósítjuk meg. A szemantikai paraméterek közé tartozik a MAGN paraméter, amely a mély szerkezetben is jelentésszegmentumként megjelenő fokozó, nyomatékosító értelem, a 'nagyon' jelentést szimbolizálja. A felszíni szerkezetben e körbe tartozik minden olyan nyelvi eszköz, amely a legkülönbözőbb szófajokba sorolható (és különböző szintaktikai szerepkört betölthető) szavak által kifejezhető, intuitíve fokozhatóan tekinthető alapjelentésnél nagyobb mértékű, intenzívebben megjelenő jelentés kifejezésére szolgál (vö. SZÉKELY GÁBOR, A Magn paraméter kifejezésének formai eszközei a mai orosz nyelvben. In: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis 5. Nyíregyháza, 1973. 63—72).

2. KICSI SÁNDOR ANDRÁS „Az abszolút szuperlatívusz izogloszáiról” című tanulmányában (MNy. 1996: 67—70) a következőket írja: „Valószínű, hogy a 'nagyon' jelentésű szók — miként általában a határozószók, illetve a komparatívusz és szuperlatívusz különböző formái — a világ nyelveiben viszonylag kései fejlemények, s gyakran kapcsolódnak szinkronikusan vagy legalábbis etimológiájuk révén valamely más jelentésű szóhoz, vagy — ami igen gyakori jelenség — egy eredetileg más jelentésű szó használatos poliszémia révén 'nagyon' jelentésben” (65). KICSI SÁNDOR ANDRÁS A. K. ZSOLKOVSKIJ és I. A. MELCSUK szemantikai szintézisétől láthatólag távol álló elméleti alapról (mindenekelőtt ROBERT AUSTERLITZ értekezéseiből kiindulva) foglalkozik az abszolút szuperlatívusz (= 'nagyon' = MAGN paraméter) kérdéskörével. Figyelmet érdemel azonban a két megközelítési mód rokon vonása: adva van egy általánosabb értelmű összefüggés (az egyik

jelentés valami olyasmit tartalmaz, ami „nagyobb”, „intenzívebb”, „erőteljesebb”, mint egy másik jelentés tartalma), és ennek az értelmi összefüggésnek a kifejezésére az egyes természetes nyelvekben (KICSI SÁNDOR ANDRÁS szerint „viszonylag későn”) változatos nyelvi elemek, szókapcsolatok alakultak ki.

3. A magyar nyelv is gazdag e felszíni szerkezetekben. Mivel az értekezésem tárgyát képező szók valóban „...gyakran kapcsolódnak szinkronikusan vagy legalábbis etimológiájuk révén valamely más jelentésű szóhoz...”, olykor vitatható, hogy egy adott kifejezés valóban a szuperlatívusz körébe sorolható-e. Ennek eldöntését átalakítás (transzformálás) révén egyértelművé tehetjük. Négy átalakítás-típust mutatok be:

a) Közvetlen átalakítást akkor célszerű alkalmazni, amikor a lexikai függvény két komponense, a kulcsszó (argumentum) és a függvényérték (korrelátum) a felszíni szerkezetben formailag elkülönül (nyílt kapcsolat), és csak azt kell eldönteni, hogy a függvényérték (a továbbiakban mindig /.../ között!) valóban rokonértelmű-e a *nagyon* határozószóval: *hasonlít /megszólalásig/* → 'nagyon hasonlít', *alszik /mélyen/* → 'nagyon alszik'; *nagy /végtelenül/* → 'nagyon nagy'.

b) Szemantikai átalakítást alkalmazhatunk akkor, ha tö-, képzett- és összetett szókról vagy frazeológiai egységekről (zárt kapcsolatokról) kell eldönteni, hogy hordozzák-e a fokozó értelmet: *forró* → 'nagyon meleg', *hófehér* → 'nagyon fehér'; *sok-sok* → 'nagyon sok'; *Azt sem tudja, fiú-e vagy lány* → (szövegösszefüggéstől függően 'nagyon meg van lepve'; 'nagyon megijedt'). Ezzel a transzformációtípussal kapcsolatban annyit megjegyezhetünk, hogy például szóösszetételek esetében természetesen elkülöníthetjük a kulcsszót és a függvényértéket, de a szemantikai szintézisben leírtaknak megfelelően az összetételeket a későbbiekben is a zárt kapcsolatok közé sorolom.

c) A formális átalakítás a jelzős szerkezetek vizsgálatánál nyújt segítséget: *figyelem /áhitatos/* → 'nagyon figyel', *figyel* → *figyelem* (azaz kimutatható a *figyelem* főnév tartalmának fokozó értelmű használata a jelzős szerkezetben, csak a *nagyon* szó nem kapcsolható közvetlenül a főnévhez.) További példák: *hírnév /világra szóló/* → 'nagyon híres', *híres* → *hírnév, gyász(ban) /talpig/* → 'nagyon gyászol', *gyászol* ← *gyász*; *hőség /rekkenő/* → 'nagyon meleg', *meleg* → *hőség* (értelmi összefüggés!).

d) A közvetett átalakítás segítségével a függvényérték kiegészítő jelentését különíthetjük el: *fut /mint a nyúl/* → 'nagyon fut' (kiegészítő jelentés: 'gyorsan'); *degeszre eszi magát* → 'nagyon eszik' (kiegészítő jelentés: 'sokat').

Van olyan eset, amikor két gondolati átalakítást együtt célszerű alkalmazni. Ez a helyzet például a már említett *hófehér* szó jelentésének elemzésekor is: 1. megállapítjuk, hogy két összetevőre tagolható, és az összetevők közül az egyiknek a jelentése megfelel a 'nagyon' jelentésének, szemantikai átalakításának, majd tudatosítjuk azt is, hogy 2. a 'nagyon' jelentés mellett ebbe az összetevőbe beleérthető, esetleg beleértendő, hogy 'olyan, mint a hó' (közvetett átalakítás).

4. A kulcsszó és a függvényérték segítségével, az átalakítások alkalmazásával meglehetősen plasztikusan be lehet mutatni azt a gazdag, változatos formavilágot, amely egy nyelv (például a magyar) felszíni szerkezetében kialakult. A felszíni szerkezet leírására természetesen tökéletesen alkalmas az alaktan és a mondattan hagyományos szakszókészlete. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy egy-egy szó, kifejezés morfológiai és szintaktikai jellemzői keveredhetnek, hiszen nyilvánvaló, hogy a *két szemét* szókapcsolat alaktani és mondattani elemzés szerint nem tartozik azonos csoportba a *vadul* határozószóval. Nyilvánvaló az is, hogy a *mély* szó morfológiai szempontból nézve melléknév, a *csend* szóval összekapcsolva (*mély csend*) szintaktikai elemzés szerint már jelző. A kulcsszó és a függvényérték változatainak bemutatását azonban főlegesen nehézkessé tenné, ha minden esetben a morfológiai és a szintaktikai szempont egzakttól elkülönítésére törekednénk, ettől tehát tudatosan tekintek el.

Jellemző és tipikus nyílt kapcsolatok a magyar nyelvben: 1. az argumentum ige, a korrelátum ragos főnév (olykor jelzővel): *kisírja /a két szemét/*; *ver /agyba-főbe/*; *végigvágódik /teljes hosszában/*; *felfegyverez /állig/*; *felfordít /gyökerestül/*; *ég /hamuvá/*; *üt /teljes erővel/*; 2. az argumentum ige, a korrelátum névutós főnév; *sikerül /reményen felül/*; *hasonlít /megszólalásig/*; 3. az argumentum ige, a korrelátum határozói igenév: *bán /bánva/*; *kér /kérve/*; *eseng /epedve/* (nyilvánvaló, hogy a szórendet itt is, más példák esetében is, a szintaktikai szabályok határozzák meg!); 4. a kulcsszó ige, a korrelátum határozói értékű tárgy: *alszik /jót/*, *lélegzik /mélyet/*; 5. a kulcsszó ige, a korrelátum határozószó: *alszik /mélyen/*; *káromkodik /cifrán/*; *kíván /vadul/*; 6. az argumentum főnév, a korrelátum ragos főnév: *gyász /talpig/*; *pedagógus /ízíg-vérig/* (az *ízíg-vérig* kifejezés önmagában már természetesen állandósult szókapcsolatnak, frazeologizmusnak tekintendő!); 7. az argumentum főnév, a korrelátum melléknév: *csend /mély/*; *szenvedély /örült/* (igenév); *hiúság /nagy/*; 8. az argumentum melléknév, a korrelátum ragos főnév: *szerelmes /fűlig/*; *teli /színültig/*; 9. az argumentum melléknév, a korrelátum névutós főnév: *ügyes /reménységen felül/*; 10. az argumentum melléknév, a korrelátum melléknév (határozószoói funkcióban): *buta /szörnyű/*; *fehér /tisza/*; 11. az argumentum melléknév, a korrelátum határozószó: *beteg /nagyon/*; *hosszú /mérhetetlenül/*; 12. az argumentum határozószó, a korrelátum határozószó: *jól /nagyon/*, *rosszul /igen/*. Zárt kapcsolatok: *bátor* (alapjelentés) < *merész* ('nagyon bátor') < *vakmerő* ('igen merész') < *rettenthetetlen* ('nagyon vakmerő'); *kér* (alapjelentés) < *könyörög* ('buzgón (=nagyon) kér') < *esedezik* ('ismételten, kitartóan (=nagyon) könyörög'). *A légynek sem árt/vét*: 'senkit sem bánt, mert nagyon szelíd, jámbor'; *Csupa fül (vagyok)*: 'igen nagy figyelemmel hallgatom'; *Húzza a vargákat a havon (nép)*: 'nagyon horkol'.

5. Mindezzel kapcsolatban érdemes egy kicsit ('nagyon kicsit'!!) több figyelmet fordítani a hasonlításra, mint a 'nagyon' kifejezőjére. A hasonlításnak ugyanis legalább három nagyon szép változata szolgál(hat) az abszolút szuperlatívusz jelölésére a magyar nyelvben. Az egyik változat a nyílt kapcsolathoz tartozik: *fehér, /mint a patyolat/*, */mint a hó/*, */mint a fal/*; *alszik, /mint a bunda/*, */mint akit letaglóztak/*, */mint a mormota/*, */mintha sohasem akarna felébredni/*. A másik ennek tulajdonképpeni variánsa: *nyúlként/ fut*, *nyílként/ repül*, *farkasként/ üvölt*. Végül ide tartozik számos szóösszetétel is: *fehér, mint a hó* → *hófehér*; *hideg, mint a jég* → *jéghideg*; *éhes, mint a farkas* → *farkaséhes*. A hasonlítás révén még a költészet felé is elkalandozhatunk, hiszen vitathatatlanul abszolút szuperlatívuszt fejeznek ki az ilyen szép sorok is: „Úgy sajnálom szegényt, Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked...” (Madách Imre).

6. Ha már a költészethez is eljutottunk, hadd jegyezzem meg, hogy a magyarban — különösen a költői nyelvben — apró kis kérdő, mutató szók is, különösen felkiáltó mondattal kombinálva jelölhetnek fokozó, nyomatékosító értelmet. Az ember tragédiájában például tömegével fordulnak elő a *mily szerény*; *mily édes, mi szép*; *minő csodás*; *Minő igéző!*; *Beh jó*; *Mi óriás volt bűne és erénye* típusú kifejezések. Végezetül a magyarban (is) kedvelt eszköz a fokozó értelem jelölésére a szóismétlés, amit ugyancsak gyakran fedezhetünk fel költői alkotásokban. A szóismétlés két tagja formailag lehet teljesen azonos: *igen-igen*; *olykor-olykor*. „Eszembe jut a málna íze, a *hosszú-hosszú* téli esték, a hó fehérje, cseresznye pirosa.” (Kosztolányi Dezső); „*Ó szegény, szegény* kis árva!” (Kaffka Margit); „*Nézlek, nézlek* drága hajfűrt — *Hosszan nézlek* tégedet.” (Petőfi Sándor), illetve előfordulhat részleges alakváltozás is a szóismétlésen belül: *telis-tele, unos-untalan, köröskörül*. A magyar nyelvészeti szakirodalom e formákat a „nyomósítás, fokozás ősi hangtani eszköze”-nek tekinti (vö. TOMPA JÓZSEF szerk., A mai magyar nyelv rendszere. I—II. Bp., 1961—1962. 150).

7. KICSI SÁNDOR ANDRÁS is rámutat arra, hogy a szuperlatívusz kérdésköre mind a nyelvtani, mind az areális szempontokból vizsgálva sok érdekes újdonsággal szolgálhat. Nem tűnik érdektelennek a szuperlatívusz felszíni szerkezetének az egybevető elemzése sem. Ha alaktani szem-

pontok szerint hasonlítjuk össze a különböző nyelveket, akkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az igei határozó (különböző — tehát határozószói, ragos, illetve viszonyzószós főnévi — változat), a főnév + melléknév és a melléknév + határozó formációk igen sok nyelvre jellemzőek. A magyartól tipológiailag és genetikailag is elkülönülő német, illetve orosz nyelvben ez mindenesetre egyértelműen kimutatható:

a) Ige + határozó típusú szerkezetek (ige + T. eset). — A németben: *lachen /einen Ast/; weinen /(sich) die Augen aus dem Kopf/; stecken /(in etw.) bis an den Hals, bis über den Hals, bis zum Hals/; tilgen /mit Schwert und Feuer/; frieren /entsetzlich/; wärmen /belebend/; klopft /heftig/; wünschen /sehr/. — Az oroszban: *спать /крепкум сном/; бежать /без оглядки/; любить /до безумия/; кричать /изо всех сил/; обидеть /кровно/; выть /по-волчьи/; свежать /мигом/.**

b) főnév + melléknév típusú szerkezetek. — A németben: *Apell /flamander/; Gelächter /dröhnendes/; Kälte /große/; Kopfschmerzen /starke/. — Az oroszban: дурак /круглый/; здоровье /боготырское/; кипяток /крутой/.*

c) Melléknév + határozó(szó) típusú szerkezetek. — A németben: *kalt /entsetzlich/; heiß /glühend/; hoch /unbegreiflich/. — Az oroszban: бледный /до зелени/; сытый /по горло/; голодный /зверски/.*

A zárt kapcsolatokat illetően is sok hasonló vonás fedezhető fel. Mind a németben, mind az oroszban számos olyan szót találunk, amely egy másik szó jelentésénél fokozottabb értelmű jelentést hordoz (*warm — heiß /'sehr warm'/; dünn — fein /'sehr dünn'/; illetve громадный, огромный < классальный, грандиозный < гигантский, исполинский, intenzívebben megvalósuló cselekvést jelöl: laufen, rennen, rasen, illetve нуждаться, бедствовать, нищенствовать.*

Mind a németben, mind az oroszban színes frazeologizmusok szolgálnak az abszolút superlatívusz tartalmának közvetítésére: *zu tief ins Glas geschaut haben; sich groß und blau ärgern; aus voller Halle (rufen, schreien, singen); illetve куда Макап телят не гонял; земля горит под ногами; лоннуть от смеха; умирать со смеху.*

A költői eszközöket illetően is nagyon hasonló a helyzet. Goethe Faustjában például ugyanolyan gyakori a *Ha! Welche Wonne ... Welchs Schauspiel!, Ha! wie's in meinem Herzen reißt!; ...so klein, so groß...* típusú fordulat, mint az Ember tragédiájában a *...minő csodás...* típusú. Az oroszban is megtalálhatók a szóismétlés különböző típusai: *очень-очень (очень и очень); быстро-быстро; чёрным-чёрно; злой-презлой; „Закладывались они много-много раз в месяц” (И. Тургенев).* Szimonov Várj reám című versének 12 soros részletében a *жди* szó 8 alkalommal fordul elő; vitathatatlanul a fokozó értelem hangsúlyozott kifejezésének céljával.

Az oroszban a hasonlításnak is a magyarral formai szempontból teljesen párhuzamosnak tekinthető változatai vannak jelen: *врать /как по писанному/, здоров /как бык/, сладкий /как мёд/, седой /как лунь/, továbbá выть /волком/, лететь /стрелой/, пойти (ко дну) /камнем/.* Az oroszban a szóösszetétel — eltérően a magyartól és a némettől — még talán ma sem a szóalkotás legproduktívabb formája, összehasonlítás révén fokozó értelmet kifejező szók azonban az oroszban is vannak: *белоснежный, твёрдокаменный.* Ez a típus a németre a magyarhoz hasonlóan nagyon jellemző: *bienenfleißig; Blütenweiß; faustdick; haarscharf; honigsüß; himmelweit.* A *farkasként üvölt* : *выть волком* típusnak — ismereteim szerint — nincs igazi formai megfelelője a németben. A hasonlítás alapformái a németben: *Augen haben, wie ein Luchs, „...und alles tanzte schon wie toll...” (Goethe).*

8. Az érdekesség kedvéért bemutatok néhány olyan példát is, amelyben a különböző nyelvek felszíni szerkezetei mind tartalmi, mind formai szempontból teljesen ekvivalensnek tekinthetők: *eis-kalt* : *jég-hideg*; *felsen-fest* : *szikla-szilárd*; *honig-süß* : *méz-édes*; *eine fieberhafte/febrige Eile* : *lázás sietség*; *eine echte Freude* : *őszinte öröm*; *leidenschaftliche Liebe* : *szenvedélyes szerelem*; *entsetzlich kalt* : *rettenetes(en) hideg*. Az oroszból néhány teljesen ekvivalens korrelátum, csak

mutatóban, ennél jóval több van: *до крайности* : (a) végtelenségig; *до дна* : fenékgig; (*аналогировать*) с жаром : (tapsol) hévvel.

9. Természetesen jellemző eltéréseket is felfedezhetünk a különböző nyelvek között. A magyarban például vannak olyan szópárok, amelyek közül a mély magánhangzós változathoz fokozó értelem kapcsolódik: *döbben—dobban*; *kever—kavar*; *körmöl—karmol*; *libeg—lobog*; *tipeg—topog*; *tömpe—tompa*; *tülekedik—dulakodik* (vö. MMNyR. 150). A németben változatos előképzővariánsok nyomatékosíthatják a melléknveket, a melléknévi igeneveket: *vom übertischten Mahle*; *das allerschlimmste*; *überlustiger Gesell*; *die allerbesten Gaben*. Az oroszban a prefixumok az igékhez kapcsolódva is nyomatékosíthatják az alapjelentést: *вскричать* ← *кричать*; *измучить* ← *мучить*; *опить(ся)* ← *пить*; *переварить* ← *варить*; *преувеличить* ← *увеличить*; *приумыть* ← *умыть*; *разобидеть* ← *обидеть*.

10. Ha belelapozunk egy régi nyelv(tan)könyvbe, például SANDERS professzor — egyébként imponálóan szerkesztett és összeállított — „Deutsche Sprachbriefe” c. munkájába (Deutsche Sprachbriefe von Prof. DR. DANIEL SANDERS. Fünfte Auflage. Langenscheidtsche Verlags-Buchhandlung, Berlin, 1900.), meglehetősen nehéz dolgunk van, ha meg akarunk tudni valamit a grammatikai (ige-, melléknév-, főnév-) vonzatokról (die Rektion, der Richtfall). Utalásokat csak a Fügung (’szókapcsolat’) megnevezés alatt találunk. Az 1961-ben megjelent (igaz, „kis”) német nyelvtan (Kleine Grammatik der deutschen Sprache. Bearbeitet von DR. WALTER JUNG. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1961.), amely egyébként szintén nagyon hasznos, alapos munka, ezt a kérdést néhány sorban „intézi el” (44, 163). Az 1982-ben kiadott, ugyancsak „kis” német nyelvtan viszont már 18 lapon sorolja fel a vonzatos igéket (Kurze deutsche Grammatik. Volk und Wissen. Volkseigener Verlag, Berlin, 1982. 140—57). 1977 és 1983 között megjelennek az ismert német ige-, főnév- és melléknévvalencia-szótárak, 1982-ben az APRESZJAN—PÁLL orosz—magyar vonzatszótár (J. D. APRESZJAN—PÁLL ERNA, Orosz ige — magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások. 1—2. Tankönyvkiadó, Bp., 1982.).

Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetformái elég sok hasonlóságot mutatnak a grammatikai vonzatokkal. Igaz ugyan, hogy a *szerelmes* /fülig/, *fehér* /tiszta/, *nagy* /végtelenül/ típusú szókapcsolatokban a korrelátumot minden további nélkül helyettesíthetjük a *nagyon* határozószóval és még néhány rokonértelmű szóval, kifejezéssel, de korántsem teljesen szabadon. Az idegen nyelvet tanulónak, a fordítónak éppen úgy tudnia kell, milyen változatokat használhat a *szerelmes*, *fehér*, *nagy* szavak fokozott értelmű jelölésére, mint azt, hogyan adhatja vissza a célnyelvben a *szerelmes vkibe*, a *büszke vkire/vmire*, az *udvarias vkivel* típusú grammatikai vonzatokat. A szemantikai paramétereket tehát „lexikai vonzatokként” is kezelhetjük. Ezeknek a vonzatoknak az ismerete is hozzátartozik a nyelvismerethez, ezért üdvözölhetjük, hogy nemrég megjelent az — ismereteim szerint — első kétnyelvű szemantikai vonzatszótár (И. И. Убин, Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков — Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. Москва, 1995.).

SZÉKELY GÁBOR